№ 109: НАВЧАТИСЯ І НАВЧАТИ

Початки домініканського ордену та його складні стосунки з університетами

МАССІМО КАРЛО ДЖАННІНІ

29 ЛИСТОПАДА 2023

Фрагмент із книжки «Домініканці», переклад якої вийшов у світ у видавництві «Кайрос» (2023) за підтримки Центру книжок і читання Міністерства культури Італії.

Фра Анджеліко, «Блаженні домініканського ордену» (фрагмент), 1420-ті роки

У проповіді, виголошеній у флорентійській церкві Санта-Марія-Новелла 5 серпня 1303 р., у празник святого Домініка, чернець-проповідник Джордано з Пізи (бл. 1260–1310) звеличив засновника ордену як «першого, хто створив богословські школи, де навчають божественних наук». Якщо до часів Домініка теологічний факультет існував лише у Паризькому університеті, то тепер цю дисципліну викладали в кожному монастирі жебрущого ордену. Варто наголосити, що інтерпретація минулого, яка прозвучала з вуст брата Джордано, не лише становила данину святковому дню, але й явно свідчила про зацікавлення проповідника цим предметом. Через вісімдесят років після смерті засновника він підкреслив те, що нині видається цілком очевидним: надзвичайну важливість вивчення богослов'я для ордену. Втім, ця інспірована похвала не мала б затьмарювати той факт, що такого висліду зовсім не передбачали — як наполягало б чимало авторів — задуми ані Дієґо де Асебо, ані навіть самого Домініка. Адже насправді засновник, незважаючи на те, що до культурного та богословського формування своїх ченців він виявляв неабияку увагу, перетворити їхню спільноту на товариство вчених університетських магістрів наміру аж ніяк не мав.

Отже, слова отця Джордано свідчать про ще одну ланку процесу трансформації та адаптації ченців-проповідників до європейського міського суспільства та Церкви пізнього Середньовіччя. Втім, то був не єдиний новий елемент. І справді, серйозні конфлікти зі світським духовенством, із якими домініканцям, а разом із ними і францисканцям довелося зіткнутися в середині XIII ст., спонукали обидва ордени шукати підтримки у папства, стратегічним задумам якого вони, у свою чергу, надавали вирішального значення. Ченців-проповідників було, зокрема, покликано займатися — спочатку індивідуально й епізодично — придушенням єресі та сприяти функціонуванню інквізиційних судів.

Як ми вже бачили, зростання — іноді вельми стрімке — домініканського ордену впродовж XIII ст. відбувалося під стягом фактичного союзу між папством і новими жебрущими орденами. Місія, що її Святий Престол доручив ченцям-проповідникам, полягала в концепції, про яку часто йшлося у пов'язаних із ними папських документах: мова про євангелізацію. Які ж інструменти існували для її здійснення? По-перше, євангельська вбогість та проповідування; але, як чітко вказував від самого початку Домінік, лише цих двох елементів без належної теологічної та екзеґетичної підготовки — необхідної для здійснення навернень і публічних диспутів із єретиками щодо уривків зі Старого та Нового Завітів — ченцям для виконання своїх обов'язків не вистачило б. Вони також не могли б тоді ані надавати гідну підтримку вірним, ані становити для них альтернативу, так би мовити, світському духовенству, часто в питаннях віри не надто обізнаному.

Зацікавлення домініканського ордену університетським світом виникло доволі рано. Не випадково вже незабаром монастирі були засновані в європейських містах, де містилися осідки трьох великих, найстарших тогочасних університетів: у Болоньї, Парижі й Оксфорді. Саме туди багато молодих людей із вищих прошарків суспільства вирушали вивчати як цивільне право і вільні мистецтва, щоб стати згодом нотарями, адвокатами, правниками, лікарями тощо, так і право канонічне і теологію, щоб розпочати відтак церковну кар'єру. За словами домініканського хроніста Ніколаса Треве (бл. 1265 – бл. 1334), після прибуття в серпні 1221 р. на англійську землю перші ченці-проповідники, відвідавши архієпископа Кентерберійського, подалися спершу до Лондона, а потім до Оксфорда, де й оселилися, адже саме це місто служило осідком для університету. Незалежно від того, правдива ця історія чи ні, вона ясно демонструє, що у XIII–XIV ст., коли писав Треве, взаємини домініканців з університетськими закладами вважалися фактами, походження яких іще треба було пояснювати.

Важливо, однак, ясно усвідомити, що розбудова цих взаємин була однією з перших і найсуттєвіших модифікацій чернечого ордену, який хоч і не був задуманий для вищої освіти, але перетворився впродовж Середньовіччя на один зі стовпів викладання теології на

університетському рівні. Жебрущі ж ордени, зі свого боку, прагнули налагодити зв'язки з університетами як для того, щоб формувати своїх членів, перебуваючи на вершині тогочасних знань і доктрини в галузі богослов'я, так і для залучення нових, уже сформованих членів.

Утім, вислід цього процесу аж ніяк не був таким уже очевидним. Крім того, тут варто насамперед поцікавитися причинами успіху домініканців у середньовічному університетському світі, де білий габіт носили десятки й сотні викладачів і студентів. Перш за все, відповідь варто, либонь, шукати у схожості, а іноді й у збігові ідеалів та екзистенційних перспектив, тобто відданості університетському навчанню та способу життя, який пропонував новий чернечий орден — уже не контемплятивний за своїм характером, а добре організований і чітко орієнтований на здійснення впливу на суспільство: задля цього, властиво, знання й перетворювали на християнську цінність та ефективне знаряддя, призначене для захисту і поширення віри, ототожнюваної в ті часи виключно з культурою.

Не варто також нехтувати корпоративним характером, яким відзначалися в часи пізнього Середньовіччя університети: їхня структура дуже відрізнялася від сучасної, адже нині університет — це державний чи приватний заклад, що пропонує різні навчальні курси, належно кодифіковані у відповідності до чинного законодавства. У XIII ст., одначе, термін *universitas* вказував на «присяжну» — тобто засновану на договорі — корпорацію, що її утворювали магістри, сиріч викладачі, яким церковна чи імперська влада надавала дозвіл навчати. У деяких випадках до цієї корпорації входили і студенти, проте здебільшого вони об'єднувалися в автономну корпорацію. Завдяки визнанню з боку влади така-от корпорація магістрів мала закріплену за її членами монополію на викладання і виключне право подавати на розгляд канцлерові університету — зазвичай єпископові міста, де була заснована, або його делегатові — кандидатури осіб, які заслуговують на отримання *licentia docendi*, тобто ліцензії чи дозволу на викладання. Для викладачів і студентів приналежність до університетських корпорацій, що діяли згідно з особливими статутами, передбачала право отримувати різні привілеї та імунітети: наприклад, вилучення з-під юрисдикції міста або суверена. Ці привілеї, що їх надавали папи й імператори, були подібні до привілеїв, якими користувалися священнослужителі, і становили джерело постійних конфліктів із владою міст, де розташовувалися університети.

Знання перетворювали на християнську цінність та ефективне знаряддя, призначене для захисту і поширення віри.

У певному сенсі чимало представників визначних університетських факультетів уже були частиною великого та різноманітного тіла Церкви XIII ст.: тим-то для цих інтелектуалів вступ до домініканського або францисканського ордену часто-густо являв собою природний підсумок їхнього присвяченого знанням і вірі буття.

З огляду на це зрозуміло також, чому після смерті засновника орден проповідників очолювали діячі, які раніше навчалися або викладали в університетах і вирізнялися неабиякою інтелектуальною та політично-церковною глибиною: Йордан Саксонський (генерал у 1222–1237 рр.), каталонець Рамон із Пеньяфорта (1238–1240), німець Йоган із Вільдесгаузена (1241–1252) і француз Гумберт Романський (1254–1263). На додачу, жоден із них не походив з Апеннінського півострова, що ще більше засвідчує ті універсальні ідеали, якими відзначався новий орден.

Передумови для попиту на вищу освіту серед ченців створили і «Звичаї» 1220 р., де обумовлювалося конечне облаштування в кожному монастирі школи під орудою ченця-«лектора» (*lector*) або вчителя, адже саме ченці й мали це завдання виконувати. Як наслідок, із роками в ордені сформувалася, у не надто лінійний спосіб, така ієрархія навчальних закладів: спочатку були засновані провінційні студіуми (*studia*), де навчалися, здобуваючи кваліфікацію вищого рівня, ченці з різних монастирів, і лише згодом, у другій половині XIII ст., постали студіуми монастирські, де на початковому рівні вивчали мистецтва (*artes*, себто філософію та природничі науки), логіку й теологію. Генеральний капітул 1221 р. доручив провінціалам відбирати ченців для навчання у студіумах вищого рівня. Водночас настоятелів монастирів, де таких ченців приймали, спонукали ставитися до їхньої навчальної діяльності з повагою і не змушувати їх виконувати інші завдання. Отже, від самого початку ченці-студенти отримали низку пов'язаних із додержанням уставу диспенсацій, а самі натомість зобов'язалися засісти за книги.

Щоб упоратися з таким-от чималим попитом на вищу освіту, монастиря Сен-Жак у Парижі невдовзі було вже недостатньо; як ми побачимо, студіум саме цього монастиря стане наприкінці 1230-хрр. частиною теологічного факультету. Тому генеральний капітул 1248 р. постановив заснувати чотири *Studia generalia et solemnia* у Прованській, Ломбардській, Німецькій та Англійській провінціях. Ці студіуми постали в монастирях міст Монпельє, Болоньї, Кельна й Оксфорда. Очолював кожен із них *lector principalis* («головний лектор», згодом його почали називати «регентом»); йому допомагав співробітник, наставник студентів, який мав їм допомагати та керувати їхнім навчанням. У Болоньї між міським університетом і домініканським студіумом існували цілком добросусідські стосунки, адже вони добре взаємно доповнювалися: в університеті навчали права й мистецтв (філософії та природничих наук), а от теології там не було.

Натомість у Парижі, осідку престижного теологічного факультету, все було значно складніше, бо варто було ченцям жебрущих орденів оселитися в місті, як між ними й університетськими колами одразу ж виникло тертя. Правду кажучи, входження жебрущих ченців до паризької корпорації магістрів відбувалося вже на тлі кількох вогнищ напруги. Власне у Парижі після того, як 1229 р. королівські вояки вбили кількох студентів, між викладачами та коронною владою спалахнув жорсткий конфлікт, унаслідок якого наставники та студенти вирішили покинути місто, незважаючи на спроби як папи Григорія IX, так і регентки Франції, королеви-матері Бланки Кастильської (1188–1252), цьому завадити. Відхід із міста завдавав відчутного удару не тільки престижу Парижа, а й економічному життю міського центру, на якому присутність тисяч студентів і викладачів відбивалася вельми сприятливо. Добровільне розпорошення паризької університетської корпорації закінчилося допіру 1231 р., коли папа своєю буллою *Parens scientiarum* підтвердив її перемогу і визнав за нею право на довічну юрисдикційну автономію, навіть у стосунку до єпископської влади. З практичного погляду право надавати *licentia docendi* залишилося за канцлером паризького єпископа, проте неодмінно з урахуванням думки магістрів. 1229 р. сталася, одначе, важлива подія: ченці-проповідники, які залишилися в місті й навчалися та викладали в паризькому монастирі Сен-Жак, домоглися від єпископського канцлера дозволу на викладання для брата Роландо з Кремони; поза тим, єпископ Ґійом Овернський (1180/90– 1249) створив для нього катедру теології. Наступного року Роландо перебрався до Тулузи викладати на тамтешньому теологічному факультеті, а катедру передав своєму співбратові Г'юґові із Сен-Шера.

Таким чином, студіум домініканського монастиря Сен-Жак — а також, у свою чергу, обителі францисканців — із повним правом увійшов до числа як світських, так і церковних шкіл, що утворили теологічний факультет Паризького університету. Тим-то монастирі жебрущих орденів заходилися й собі користуватися університетськими привілеями та подавати канцлеру єпископа кандидатури студентів для присвоєння ступенів. Як наслідок, студіум монастиря Сен-Жак почав перетворюватися на елемент внутрішньої будови ордену, про що ясно свідчить положення 1234р., яким було визначено, що, з огляду на переповненість, кожна провінція могла посилати туди лише трьох студентів. Крім того, були видані й інші положення для фінансової підтримки монастиря, бо інакше той не зміг би утримувати таку кількість ченців.

У певному сенсі паризький монастир став взірцем для заснування 1248 р. генеральних студіумів (*Studia generalia*) ченців-проповідників — справжніх центрів вищої освіти для ченців, де могли навчатися й миряни. Не дивно, що 1258 р. генеральний капітул ордену визнав за слухачами цих генеральних студіумів право на такі ж «свободи», якими користувалися студенти Паризького університету. Втім, уже той факт, що ченця-проповідника запросили очолити університетську катедру теології, заклав підвалини для нових суперечок, оскільки відразу стало зрозуміло, що цей чернець і надалі орієнтуватиметься радше на свій орден, аніж на

корпорацію магістрів.

З італійської переклав Андрій Маслюх.

МАССІМО КАРЛО ДЖАННІНІ 29 ЛИСТОПАДА 2023

Warning: count(): Parameter must be an array or an object that implements Countable in **/home/kairosbo/verbum.com.ua/www/wp-includes/post-template.php** on line **284**